

Menší sakrální stavby

Do široké oblasti lidové religiozity patří také menší sakrální stavby. Hlavně v oblastech, kde získala katolická církev pevnější pozice, můžeme tuto architekturu nalézt v hojném počtu v rámci lidských sídel nebo v jejich blízkosti. Při jejich zkoumání je možné zaobírat se jednotlivými typy staveb, jejich specifickými znaky, které je odlišují od ostatních objektů a dále se snažit nacházet zmínky o jejich tvůrcích a donátorech. Zajímavé jsou důvody, které lidé měli k postavení podobných objektů i místa, která zvolili ke stavbě nebo později při různých změnách umístění.

Každá stavba se představuje ve své celistvosti působící na diváka. Lidé přímo se podílející na vzniku těchto objektů byli ovlivněni duchovním klimatem zdejšího území, které se formovalo v průběhu historického vývoje. Jejich činnost skrývala představu, že právě tento způsob chování uspokojí jejich životní potřeby ve spojitosti s dalšími činiteli. Tato představa byla podpořena různými specifiky nauky katolické církve o zobrazování Ježíše Krista, Panny Marie a svatých, které se mohly promítnout na pozadí starších projevů spojených s konkrétními způsoby chování, tvorby nebo volby umístění objektu. Výběr zobrazených postav odráží jak jejich oblíbenost v lidových vrstvách, tak samozřejmě odkazuje na stávající životní potřeby komunity propojené s náboženským významem, které se projevovaly v období výstavby jednotlivých objektů.

Obecná charakteristika menších sakrálních staveb

Menší sakrální stavby jsou nedílnou součástí naší krajiny jak na venkově tak ve městech. Na venkově jde o krajínotvorný a ve městě o urbanistický prvek. Objekty se takto stávají činitelem ovlivňujícím stavbu městské zástavby, působivost prostorů ulic a náměstí. Lze najít rovinu, která odkazuje jak k postupující katolizaci místní populace, tak k různým projevům lidové religiozity, které se na tyto objekty přímo vztahují. Ve svém díle J. Herout nachází dva významné horizonty jejich existence. První lze označit za obecně estetický, kdy dílo působí i na laika vnímajícího tyto objekty právě jako krajínotvorné prvky. Druhá horizont je pak uměleckohistorický a památkářský, kdy bohatý výskyt soch ukazuje vysokou kulturní vyspělost českých zemí.¹

V krajině jsou tyto objekty umístěny jako památky různých událostí nebo z náboženských důvodů. Mnohdy se stavěly na místech neštěstí nebo tam, kde k nim mohlo dojít a celá situace byla vyřešena způsobem, který zúčastnění považovali za přesahující lidské možnosti. Nalezneme je i na místech hromadných hrobů a na bývalých popravištích. Byly stavěny jako výraz díků za uzdravení, usmíření sporů mezi sousedy a vrchností nebo jako vymezení hranic pozemku. Kamenné a později i železné kříže se stávaly výrazem prosby k nebesům o ochranu úrody. Stejně tak sochy, sloupky se sochami, sloupková tesaná nebo pilířová zděná boží muka a výklenkové kapličky.² V krajině lze tyto

¹ Herout, J.: *Jak poznávat kulturní památky*. Nakl. Mladá fronta, Praha 1986, s. 24.

² Tamtéž, s. 159.

objekty nalézt na rozcestích, v blízkosti hlavních cest, v polích i lesích, u řek nebo bažin. Přítomnost božích muk nebo kaple uprostřed polí nebo jinde může připomínat již zaniklé cesty v krajině nebo určitá centra v rámci polností. V nápisech, které tyto stavby nesou, se mnohdy objevuje jako důvod realizace „větší sláva boží“ či nějakého světce nebo připomínka blízkých, kteří zahynuli ve válečných konfliktech nebo při epidemiích. V zástavbě se objekty nacházejí hlavně na volných prostranstvích, u hřbitovů nebo na mostech.

Velmi často v blízkosti menších sakrálních staveb nalezneme různé stromy a dřeviny. Jde mnohdy o předem promyšlenou výsadbu. Stavba společně s přírodním prvkem takto tvoří jeden celek, který působí na člověka. Lze se setkat i s teoriemi, které toto propojení považují za určitou odezvu předkřesťanských prvků projevujících se v lidové religiozitě. Jednalo by se pak o kult stromů nebo vody v případech přítomnosti uměle upraveného pramene, což je časté hlavně v lesních porostech, kde jsou instalovány většinou mariánské objekty. Nejvíce se můžeme v blízkosti menších sakrálních staveb setkat s lípou srdčitou (lat. *tilia cordata*), jak je tomu v konkrétních příkladech, které jsem zahrnul do své práce. Dále to může být topol bílý (lat. *populus alba*), trnovník akát (lat. *robinia pseudoacacia*), jírovec maďal (lat. *acsculus hippocastanea*) nebo ovocné stromy – například třešeň (lat. *cerasus avium*).

Mezi menší sakrální stavby patří boží muka, které lze definovat jako drobnou architekturu ve tvaru sloupu, pilíře nebo desky s vyobrazením Kristova umučení nebo i bez obrazu. Někdy jsou završeny stříškou s křížem na vrcholku.³ Stojí volně v krajině, na rozcestích nebo na prostranstvích uvnitř obce. První zprávy o božích mukách na našem území se objevují ve 14. století. V minulosti byly často spojovány s rozšiřováním slovanské liturgie, což mělo být podpořeno dvouramennými patriarchálními kříži, které jsou mnohdy umístěny na jejich vrcholcích. Dokladem, že v 16. století byla již boží muka běžnou součástí naší krajiny a jejich původ byl tedy hledán hluboko v minulosti, je úryvek z *Kroniky české* Václava Hájka z Libočan (+1553). Ten vznik božích muk spojuje s rokem 986 a postavami knížete Boleslava a biskupa Vojtěcha.⁴ Stejnou situaci později popisuje Albrecht Chanovský v oddíle *O Božích mukách* své knihy *Správa křesťanská*, která vyšla v Praze v roce 1710. Křesťanská města měla být označena znamením božích muk pro odlišení od ostatních. Objekty se měly stát připomínkou bolestného umučení Páně pro věřící, kteří za ně měli děkovat a obětovat své hříchy. Pocestným se měly stát posilou na jejich cestě a odsouzencům na smrt poslední útěchou. Okolo božích muk se mělo dále pohřbívat, pokud komunita nevlastnila hřbitov nebo chrám. Pokud objekt stál v polí, obilí i polnosti okolo byly tímto požehnány.⁵ V díle J. Třeboňského *Knihy naučení a příkladův*, která vyšla v roce 1745, autor vysvětluje výstavbu božích muk nutností, aby si pocestný uvědomil utrpení Páně a modlitbou dopomohl zemřelým ke spasení. Objekt má dále sloužit jako ochranné znamení proti pekelným duchům a zlým lidem, kteří pak nemohou škodit dobytku ani

³ Syrový, B.: *Architektura*. SNTL – Nakladatelství technické literatury. Praha 1972, s. 192.

⁴ Zibrť, Č.: *O původu „Božích muk“*. ČL, 13, 1904, s. 478-479.

⁵ Zibrť, Č.: *O Božích mukách*. ČL, 31, 1931, s. 300-301.

polnostem v okruhu božích muk.⁶ Na druhou stranu se v literatuře setkáváme s případy, kdy lidé používali omítku nebo jiné součásti těchto objektů k různým praktikám, od kterých si slibovali žádaný výsledek. V tomto smyslu například píše K. Racín ve své knize *Robota církevní*, která vyšla v roce 1706.⁷

Nejstarším typem jsou boží muka v podobě sloupu, který má v křesťanské ikonografii připomínat mučení Ježíše Krista. Korpus bývá ukončen lucernou otevřenou do tří stran, v které se zapalovaly svíce ve výroční den, který se vztahoval ke stavbě nebo o velikonočních. Později byla nahrazena hranolovitou kaplicí s nikami pro sochy světců. Starší typ je příznačný svou nemonumentálností, neboť mají většinou výšku 2-3 metry. Později ve spojitosti s protireformací a nástupem barokního slohu se objevuje velkolepý kulatý sloup, končený hlavicemi opírajícími se o antické vzory (např. Pozlovice, Horní Lhota nedaleko Luhačovic). Na nich se pak nacházejí kaplice s nikami pro reliéfy nebo sochy světců. Sloupy zřizované v 19. století mají většinou oblé dřívky na masivních kvadratických soklech (z lat. *socculus* = botka) a jednoduché patky a hlavice. Nesou jednostranně otevřenou kaplici se sochou svätce. Vývojově mladší jsou masivní boží muka hranolovitého tvaru s obdélníkovitým nebo čtvercovým půdorysem. Tento piliřový typ má na rozdíl od sloupového mnohem mohutnější hranolový dřík. Jedná se o cihlové, omítnuté stavby s lucernou, která je vyřešena vybraním zdíva v podstřešní části do tří stran s plnou zadní stěnou. Stavba je obvykle završena stanovou stříškou s křížkem nebo v menším počtu případů soškou na vrcholku (např. Červený Kameň u Pezinku).

Vývojově mladším objektem jsou kaple. Vznikají od 18. století a jde obvykle o zděné stavby, které jsou po architektonické stránce v souladu s charakterem městských lidových staveb v regionu. Základním rozlišovacím prvkem kaple od božích muk je uvnitř stavby vyzděný prostor, kde se nachází oltář s sochou nebo obrazem patrona stavby. Oltářní mensu (lat. *stůl*) podkládá stipes (lat. *špalek*), který bývá bohatě zdoben látkovými antependii. Není obvyklé, aby v tomto případě obsahovala mensa oltáře sepulcrum (lat. *hrob*), tedy relikviář obsahující tělesné pozůstatky světců vložený do kamenné desky.⁸ Vchod bývá uzavřen dveřmi nebo mříží, kdy se obvykle ponechává možnost nahlédnout dovnitř skleněnou výplní. Kaple byly situovány na významných místech a to hlavně na vesnicích, kde plnily chrámovou funkci na místo kostela. Svůj stylový vzor mají tyto lidové kaple v objektech, které vznikaly již dříve. Šlo o malé soukromé bohoslužebné místnosti nebo budovy, ve kterých se nepřechovávala eucharistie. Označení vychází z latinského *cappa*, což byl plášť sv. Martina z Toursu (316-8.11.397), který byl uchovávan jako říšský klenot merovejské říše. Místnost, kde byl plášť uchovávan se nazývá *capella*, později bylo toto označení přeneseno na malé bohoslužebné místnosti i budovy. Druhou možností je odvození z latinského *capella* (*cupella* = malý hrob, *cupa* =

⁶ Zíbrt, Č.: *Boží muka*. ČL, 14, 1905, s. 298-299.

⁷ Tamtéž, s. 298-299.

⁸ Koch, W.: *Evropská architektura*. Nakl. Ikar Praha a.s., Praha 1998, s. 472-473.

hrob), což představuje starokřesťanský pomník nebo ciboriový přístřešek nad hrobem mučedníka. Později mohlo dojít k podobnému označení i malých staveb a přenesení na soukromé objekty.⁹

Dalším typem menších sakrálních staveb jsou *kříže*. Název je odvozen z latinského výrazu *crux*. Jde o kůl s pravouhle nebo šikmo připevněným příčným břevnem. Nejčastěji jde o latinský tvar kříže (lat. *crux immissa*), který má svislé dolní rameno nejdelší. Byl používán římskou církví na rozdíl od církví východních. Od 6. století je kříž ztvárňován ve spojitosti s tělem ukřižovaného (lat. *crucifixus* = ukřižovaný). S vývojově starším provedením ve dřevě se můžeme opět setkat později v období protireformace. Často se v tomto období i na našem území spojovaly s průběhem misíí řádu jezuitů (z lat. *Societas Iesu* – SJ, Tovarystvo Ježíšovo). *Corpus* (lat. tělo) se modeloval z plechu nebo se používalo dřevo a později i kovové odlitky. Trámy tvořící objekt byly často chráněny proti dešti za pomoci stylově zvládnutých plechových stříšek. Mezi další součásti patří tabulka s nápisem INRI¹⁰ a mnohdy i lucerna připevněná k nohám *corpusu*. Velmi zřídka se v západní tradici setkáme s použitím dalšího velmi krátkého příčného břevna, které bylo instalováno jako podpěrka pro nohy ukřižovaného. Jde o tak zvané *suppedaneum* (lat.). Na rozhraní 17.-18. století vznikají nové kříže na honosném kamenném postamentu, což je podstavec zpravidla hranolovitého tvaru. Skládá se ze soklu (trnože), těla (dříku) a římsy.¹¹ V chudších oblastech se dlouho udržely železné kříže na kamenných podstavcích. Stejně jako na křížích z vytyčeného okruhu, tak i jinde se na objektech nacházejí nápisy a datace, které připomínají rok stavby nebo jejího donátora. Od 19. století dochází k nahrazení místních kameníků a školených sochařů sériovou výrobou kamenosochařských dílen, čímž se ztrácí originalita díla.

Soubor menších sakrálních staveb dále doplňují *kamenné plastiky světců a morové sloupy*. Volně stojící skulptury stávají na obdobných místech, jako ostatní typy objektů. Můžeme se s nimi setkat na veřejných prostranstvích, v přímé blízkosti chrámů, na křižovatkách cest nebo v krajině, kde tvoří obvykle předem promyšlenou kompozici v kombinaci s přírodním prvem. Bývaly dílem místních lidových tvůrců, školených sochařů nebo kamenosochařských dílen. Stejně jako pozdní kamenné kříže byly umísťovány na hranolovité sokly, které sjednávaly přechod pilíře sloupu sochy na zem. Mezi nejoblíbenější postavy světců, kteří byli u nás taktó ztvárnění, patří Panna Maria, sv. Jan Nepomucký, sv. Florián, sv. Urban, sv. Isidor, sv. Anna, sv. Josef, sv. Antonín Paduánský nebo sv. Terezie. Dále se objevují konkrétní patroni obce, zvolení podle zasvěcení místního chrámu nebo podobných hledisek. Monumentálnější formou se hlavně v průběhu protireformace stávaly morové sloupy. Byly stavěny na poděkování za odvrácení morové nákazy od místní komunity jako votivní dar (z lat. *votum* = slib). Obvykle je zde centrální postavou Panna Maria Vítězná (např. Brno, Nový Jičín, Příbor), *Immaculata* (např. Velehrad, Ostrava), Panna Maria Bolestná (např. Vizovice) nebo Nejsvětější Trojice (např. Olomouc, Kroměříž). Kolem sloupu bývají seskupeny kamenné sochy světců, kteří jsou považováni za ochránce před nemocemi, požárem nebo živelnými pohromami (např. sv. Florián, sv. Šebestián, sv. Roch, sv. Vavřinec

⁹ Syrový, B.: *Architektura*. SNTL – Nakladatelství technické literatury. Praha 1972. s. 143-144.

¹⁰ Jde o zkratku nápisu IESUS NAZARENUS, REX IUDAEORUM (Ježíš Nazaretský, židovský král). Nápis měl být napsán hebrejsky, latinsky a řecky na vrcholku Ježíšova kříže. Viz. Jan 19,19-22 nebo Marek 15, 24-27.

¹¹ Syrový, B.: *Architektura*. s. 228.

atd.) nebo českých zemských patronů (např. sv. Václav, sv. Anežka Česká, sv. Ludmila, sv. Norbert, sv. Vojtěch, sv. Prokop atd.). Mnohdy bývá na podstavcích umístěn nápis s náboženskou tematikou, donátorovo jméno a dalace.

* * *

Menší sakrální stavby lze považovat za projev lidové zbožnosti vyrůstající v největší míře z prostoru vymezeném katolickou církví. Ryze lidový charakter lze podchytit v místech, která vznikla ve velmi krátké době a objekty zde stojící nejsou uměleckým dílem s vyšší hodnotou. Stavby vznikající v městském prostředí a v jeho přímé blízkosti nesou již odkazy na konkrétní donátory, čas stavby nebo zasvěcení. Akt posvěcení objektu ze strany katolické duchovní správy pak lze považovat za určité navázání objektu i náboženských projevů s ním spojených na oficiální církevní proud. Sem se dají také zařadit hromadné náboženské obřady, které mají určitou spojitost s danými stavbami, neboť jsou ve všech naznačených případech vedeny duchovním správcem. Individuální zbožnost se mnohdy transponovala do tak zvaných střelných modliteb,¹² které jsou stejně církevně předepsané a zatížené příslibem odpustků. Jde o krátké věty s náboženským obsahem, které mají na bohu vyprosít okamžitou pomoc nebo vzbudit dobrý úmysl.

Objekty jsou dokladem lidského zájmu vnímat skutečnosti, které přesahují možnosti člověka a on je poznává v různých situacích života. Jedná se hlavně o stavby postavené na místech určitého neštěstí nebo události, která se v podobné neštěstí mohla velmi jednoduchým způsobem změnit. Výstavbou náboženského symbolu – kříže, obrazu nebo sochy svěťce - bylo místo události označeno pro komunitu významným způsobem. Lidé takto reagovali na nastalou situaci díky vlivům náboženského klimatu, ve kterém se pohybovali. Vytvářeli si určitá centra, okolo kterých se shlukovaly jak polnosti, tak lidská obydlí. V některých případech to byla nemožnost postavit vlastní chrám, a proto se komunita rozhodla pro menší sakrální stavbu - kapli, kde však není možno trvale uchovávat eucharistii. Společně s absencí trvalého pobytu kněze je tento problém jedním z důvodů, proč nemůže kaple z církevního hlediska kostel zcela nahradit.

Přírodní prvek se v blízkosti jednotlivých objektů nachází skoro ve všech případech. Na jeho úmyslnou výsadbu můžeme poukázat pouze na základě konkrétního sběru informací na místě, neboť v pramenech se autoři nezmiňují o dřevinách, které by byly zasazeny ke stavbám. Zřejmě k tomu docházelo postupně až v dalších obdobích.¹³

Výstavba objektů může dokumentovat zakotvení katolického směru křesťanství v místní komunitě. Je to pouze jeden z aspektů, který by tento proces mohl dokládat. V konkrétních případech se projevuje cílevědomý výběr zobrazovaných postav, jako například výstavba kaple sv. Rocha (patrona zedníků), která byla financována stavitelem. Výběr zhotovení soch sv. Floriána (ochránce

¹² Při procházení okolo kříže: „Zdráv buď, kříži, naději jediná! – Pozdraven buď svatý kříž, na němž umřel Pán Ježíš! Důvěřuj v něj duše má, abys byla spasena!“ Před mariánskou sochou: „Oroduj za nás, svatá Boží rodičko! - S Božským Dítěm, Máti, rač nám požehnat!“ Srov. *Boží cesta*, Ostrava 1989, s. 492-493.

¹³ Přímé spojení mezi objektem a přírodním prvkem se v této práci použitých pramenech zachovalo pouze při záznamu pověsti o uzdravení malého děvčátka, které se umylo ve studánce nedaleko obrazu Panny Marie na Lípce. Viz *Kronika města Frenštátu psaná Robertem Polanským*. SOKA Nový Jičín, inv. č. 331/2.

před zhoubným ohněm) a Panny Marie (přímluvkyně v záležitosti morové rány) lze považovat za naplnění představ věřících skrytých v této činnosti, tedy že právě tento způsob chování je společně s dalšími činiteli odpovědí na jejich životní situaci. Umístění jednotlivých menších sakrálních staveb také není náhodné. Obě již zmíněné sochy se nacházejí na náměstí, tedy v centru veřejného dění komunity, což také může odkazovat na význam kladený této záležitosti uvnitř společenství. Z jiné strany nám může toto dokumentovat například umístění kaple sv. Marka (prosby za úrodu) uprostřed polností. Problémem je určitý konkrétní doklad, neboť obvykle je výstavba zaznamenána v pramenech mimo širší kontext. Důvody uskutečnění celého záměru jsou pak popisovány vágním způsobem bez konkrétního udání.

Dobové záznamy vypovídají o setkávání různých skupin věřících, které vyhledávaly místa s určitými jako prostor pro své náboženské úkony. Výběrovým parametrem byla již sama zobrazená postava, jako například socha Panny Marie zvolená pro setkávání mariánské družiny nebo kaple sv. Marka u příležitosti procesí vyprošujících dobrou úrodu. Některé úkony zanikly společně se skupinami, na které byly vázány a jiné se po úpravách provádějí až do dnešních dnů. Stavby se tak staly díky umístění, výběru provedení i zobrazené postavy staly jedním z významných prvků dokreslujících některé z projevů lidové zbožnosti.